

Troballes de tresors a les comarques septentrionals del País Valencià

Ferran Arasa i Gil*
Pere P. Ripollés i Alegre*

Resum

Presentem una petita contribució a l'estudi de la cerca de tresors en els segles XV i XVI. Estudiem la concessió d'una llicència per cercar tresors al Castell Vell de la Magdalena (Castelló de la Plana) i la troballa casual d'un tresor monetari a Vilafranca del Cid (els Ports).

Résumé

Nous présentons une petite contribution à l'étude de la recherche des trésors aux siècles XVe et XVIe. Nous étudions la délivrance d'un permis pour la recherche des trésors au Castell Vell de la Magdalena (Castelló de la Plana) et la trouvaille casuel d'un tresor monétaire à Vilafranca del Cid (els Ports).

Les referències a les troballes de tresors en la documentació medieval no han estat, pel que fa a les comarques septentrionals del País Valencià, objecte d'estudis específics. Els treballs de caràcter general que indirectament tenen relació amb aquesta qüestió són, quant a la Corona d'Aragó, el d'Aragó (1968) que estudia les llicències per a la recerca de tresors a partir de la documentació de la cancelleria reial, i quant al País Valencià, el recent de Terol (1997) que estudia la documentació en el període 1404-1471 a partir del fons de la secció "Batllia" de l'Arxiu del Regne de València. D'altra banda, el treball de Palacios (1977) tracta del tema dels drets reials sobre les riqueses del subsòl, tant de tipus miner com dels mateixos tresors, i inclou un important apèndix de llicències per a la seua recerca a partir de la documentació de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. A aquests poden afegir-se altres treballs referits a casos concrets, com el de Casabona (1987-88) sobre la troballa d'un tresor a Pueromingalvo (Terol).

En el treball de Terol (1997), que es limita a la documentació del període 1404-1471, hi ha cinc mencions sobre la recerca de tresors a les comarques septentrionals del País Valencià, quatre de les quals són llicències: el 1435 s'autoritza a Antoni Bosulú de Morella i Jaume Montlober de Cinctorres per a la recerca als termes del Forcall, la Mata, Portell, Olocau i Cinctorres (els Ports); el 1451 s'autoritza a Francesc Alòs de Borriana per a la recerca a Borriana i terme; el 1453 s'autoritza a Antoni Olives, cirurgià de Sagunt, per a la recerca a Sagunt, Borriana i els seus termes; i el 1458 s'autoritza a Pere Torrosella, de Penàguila, per a la recerca als termes de Xàtiva i Onda; la cinquena, de l'any 1447, és una informació dels "adelantats" de Morvedre per ocultament de tresor a Mascarell.

Els dos casos que estudiarem ací són posteriors a aquest període. El primer és una llicència de cavar moneda o tresor al Castell Vell de la Magdalena (Castelló de la Plana, la Plana Alta) de

* Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València. Av. Blasco Ibáñez, 28. E-46010 València.

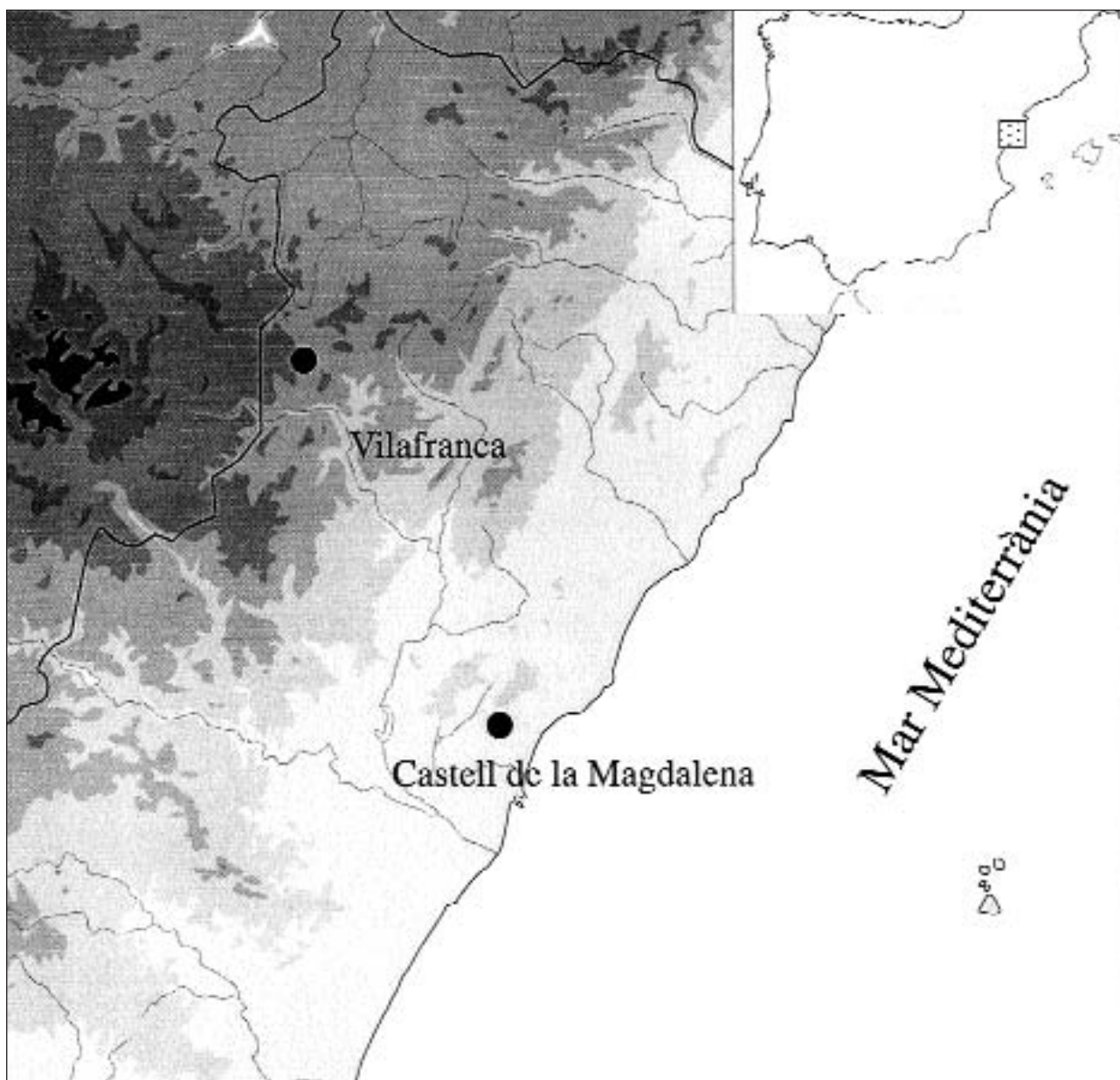

Figura 1. Localització del Castell Vell de la Magdalena (Castelló de la Plana) i de Vilafranca del Cid.

1473, esmentada inicialment per Piles (1955, 96) i transcrita per Doñate i Magdalena (1990, 150-151), de la qual desconeixem els resultats. A més a més, en aquest primer document es fa menció d'una altra llicència concedida el mateix any 1473 a Salamo Zalmati, jueu de Xàtiva, per cercar al castell de Montornés i terme de Benicàssim.

El segon document, localitzat per J. A. Vicent i transcrit per aquest i F. Olucha, és un protocol notarial de l'any 1529 en què s'interroga a Gabriel Moliner, llaurador de Vilafranca, per la troballa casual d'un tresor monetari, que ha estat esmentat

inicialment per un de nosaltres (Arasa, 1982, 25; Arasa, —).

LICÈNCIA DE “CAVAR MONEDA O TRESOR” AL CASTELL VELL DE LA MAGDALENA (CAS- TELLÓ DE LA PLANA, PLANA ALTA)

El Castell Vell de la Magdalena apareix esmentat inicialment com a possessió aragonesa entre els anys 1099 i 1103. En 1233 el conquereixen les tropes de Jaume I i en 1251 aquest monarca autoritza el seu lloctinent Ximén Pérez d'Arenós a

abandonar la fortalesa i traslladar la població al pla, a l'emplaçament de l'antiga alqueria islàmica de Benirabe on es desenvoluparà la ciutat medieval cristiana (Arasa, Grande, Gil-Mascarell, 1990).

En una petita església de l'antiga fortalesa es va retre culte, almenys des del segle XIV, a Santa Maria Magdalena. L'estudi de la documentació referida a la història d'aquesta ermita i de les construccions annexes el va realitzar Revest (1952). A meitat d'aquest segle tenim el primer testimoni de la presència d'un ermità a les ruïnes del Castell Vell. En una carta del 10 de gener de 1453 del justícia i jurats de Castelló a l'Abat de Santes Creus, aquests li demanen que deixe tornar a Castelló un frare de nom Antoni que dos anys abans, per tant en 1451, havia començat a construir una nova església al Castell Vell. Els jurats van aconseguir el que demanaven, i les obres de l'església sembla que devien estar acabades l'any 1456, quan se li demana al germà Antoni que es quede. Alguns anys després, el 10 d'abril de l'any 1475, tenim el primer testimoni escrit de la processó a l'ermita de Santa Maria Magdalena al Castell Vell (Revest, 1924, 388).

Una altra notícia, contemporània de les que ens parlen de la nova ermita de Santa Maria Magdalena, prova l'existència d'una vella església al castell. Quan el 3 de març de 1453 el Consell de Castelló sol·licita al bisbe de Tortosa gràcies espirituals per als que contribuïen amb llurs almoines a les obres de la nova ermita, es fa al·lusió a la llicència que temps arrere havia donat aquest per a canviar de lloc la capella de Santa Maria Magdalena al Castell Vell, la qual en altre temps havia estat edificada en una altra part del mateix castell, així com de l'estat ruïnós d'aquest.

Amb aquests antecedents cal situar els fets que ens ocupen. Un document del 19 de juliol de 1473 ens dona notícia d'una activitat d'índole crematística de l'ermità i de dos socis seus. Es tracta d'una carta del Batlle General de València dirigida al Batlle de Castelló, comunicant-li que "*fou atorgada licència de cavar moneda o tresor en lo castell de aqueixa vila e en tot son terme an Johan, lo ermita de senta Magdalena, e an Ramon Canet, vehi de la vila de Lucena, e Abraham Bites, juheu de la ihueria de aqueixa vila*".

Pocs anys després, en 1476, un ermità de nom Joan Cocorella -possiblement el mateix esmentat a l'anterior document- es compromet davant el Consell a construir un estable per a les cavalleries dels que hi anaven, a reparar la cel·la de l'ermità i a fer un retaule. Desconeixem si els beneficis obtinguts en les seues activitats profanes van facilitar aquest oferiment.

Del castell vell de la Magdalena, Esteve (1990, 28-29) dona notícia de la troballa, durant unes obres dirigides per l'arquitecte F. Tomàs Traver en els anys vint, d'un tresoret format per unes 40 mo-nedes hispanomusulmanes, de les quals va poder reunir set de diferents seques, les més modernes de les quals són dirhams encunyats a Dénia l'any 1090 per Said Al-Dawlah Suleiman ibn Mundir (Llorens, Ripollès, Doménech, 1997, 54). Aquesta datació és molt pròxima a la presència del Cid i els aragonesos per aquestes contrades, de manera que l'autor interpreta que deu tractar-se d'una ocultació relacionada amb aquesta primera amenaça cristiana.

A banda de l'interès que aquesta té com qual-sevol altra concessió de llicència de cavar moneda, el fet que resulta d'interès és que el Batlle General del Regne, Honorat Mercader, reprén al Batlle de Castelló, Bertomeu de Bues, per haver donat llicència de cavar moneda o tresor, "*...ço que vos no podiets ni deviets fer...*", i li recorda que la concessió d'aquestes llicències és privilegi del Rei, i en representació seua, d'ell, el Batlle General, i del seu lloc-tinent. Davant la troballa de "senyals", el Batlle General li recorda també que la partició del tresor està regulada per fur, i que només una part correspon a qui el troba, puix que l'altra correspon al Rei. La part a què es refereix el Batlle és del 25 per cent; la llicència no va ser molt generosa en cas que la recerca fora positiva, puix que en coneixem d'anteriors a 1451 en les quals als cercadors de tresors se'ls donava un terç, la meitat o fins i tot el total de la hipotètica troballa. No obstant això, és possible que es produirà al llarg del temps un increment de la part que demanava la Corona (Terol, 1997, 152, 157).

EL TRESOR DEL CORRAL DE NA MARGA (VILAFRANCA DEL CID, ELS PORTS)

L'any 1529 es va trobar al terme municipal de Vilafrancadel Cid un tresor de monedes musulmanes. Aquesta troballa apareix recollida en un protocol notarial de l'any 1530, signat a Morella per Lluís Massana, sent batlle d'aquesta vila Berenguer Ciurana. El tresor estava constituït almenys per 318 monedes d'argent d'època musulmana, amb un pes total aproximat de 895 grams (Ruiz, 1867, 170); -1 unça = 29,83 grams i un pes mitjà per unitat de 2,81 grams-. Pel que fa al tipus de moneda a què correspon la troballa, no hi ha cap dubte que es tractava de dirhams àrabs; diverses circumstàncies així ho fan pensar: a) el pes mitjà és semblant al de les dites monedes àrabs; b) la documentació quan les

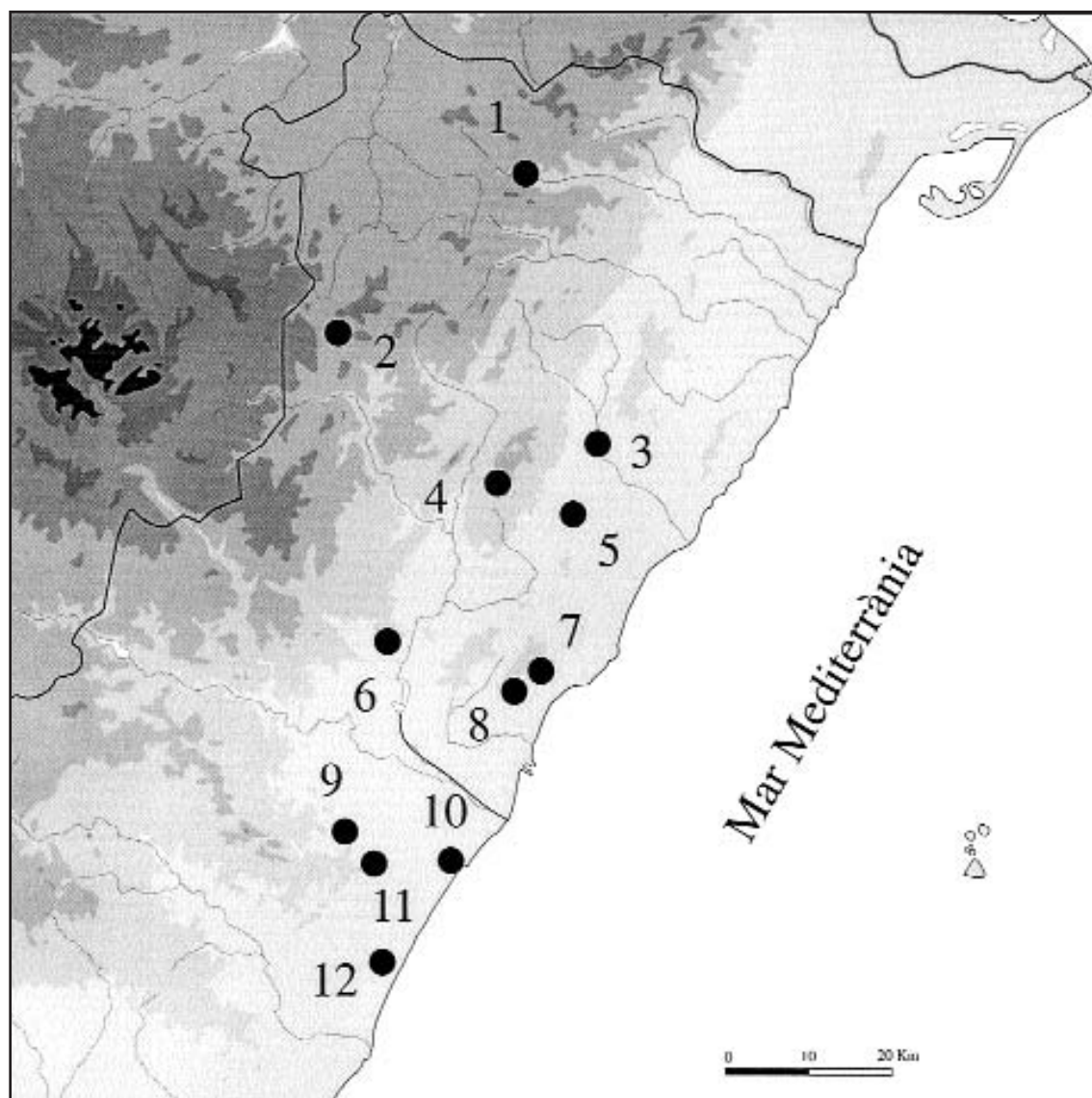

Figura 2. Localització del tresors àrabs trobats a les comarques septentrionals del País Valencià. 1.- Vallibona; 2.- Vilafranca; 3.- les Coves de Vinromà; 4.- la Serra d'En Galzeran; 5.- Vilanova d'Alcolea; 6.- Costur; 7.- Benicàssim; 8.- Castell Vell de la Magdalena (Castell de la Plana); 9.- Artana; 10.- Borriana; 11.- la Vilavella; 12.- Xilxes.

descriu les qualifica com reals, òbviament reals de València que tenien un mòdul i un pes paregut (Mateu y Llopis, 1929, 76-102; Crusafont, 1982, 330, 367).

La troballa havia estat casual i el llaurador, Gabriel Moliner, havia encarregat a l'orfebre de Morella Miquel Santalínea que amb una part de les monedes li fes una cullera i dues tasses planes d'argent (Betí, 1928). Una vegada assabentada l'autoritat aquell va ser interrogat i, en veure que no havia actuat de mala fe, li fou atorgada la quarta part que li corresponia, restant els altres tres quarts en propietat de la Corona. Segons podem veure en el *Reportori General y breu sumari per orde alpha-*

betic de totes les materies del Furs de Valencia, editat a València per Bertomeu Ginart l'any 1608, en aquest cas s'aplica el següent fur de Jaume I: "Tresor qui trobara en sa casa, té la quarta part d'aquell, i la resta és del senyor Rei".

Es desconeix la localització d'aquest corral, i per tant del lloc de la troballa. Tal vegada es tractava d'algun dels nombrosos jaciments altmedievalls que existeixen al terme municipal, dels quals malauradament no n'ha estat investigat cap encara: el Tossalet del Pou de la Vila (Arasa, 1977, 249; Arasa, 1982, 24), el Mas de Gracieta, el Fossar dels Moros (el Mas de Faio), la Vilavella (Arasa, 1977, 261, fig. 9, 1-9; Arasa, 1982, 24), els Corral (la

Pobla de Sant Miquel), la Torre Alfonso (Arasa, 1982, 24), el Mas de la Marina (Arasa, 1977, 261-162; Arasa, 1982, 24), etc.

Aquest tresor monetari es pot afegir als ja coneguts a les comarques septentrionals del País Valencià, d'Artana (Sarthou, s/a, 225), trobat l'any 1898 a la partida del Reguer; Vilanova d'Alcolea (Sarthou, s/a, 957; Mateu, 1951, 208), d'on s'esmenten "*monedas árabes, de oro, plata y cobre*"; Vallibona (Mateu, 1951, 207-208; Mateu, 1952, 37), a partir d'una notícia oral que parla de la troballa de semirdirhams almohades; les Coves de Vinromà (Mateu, 1949, 205), amb una troballa de l'any 1910 de 50-60 dinars almoràvits del 503 H; Costur (Mateu, 1954, 250), d'on s'esmenten troballes monetàries del Regne de Taïfa de Saragossa; Borriana, del qual només es coneixen vuit dirhams emirals, els més recents dels quals són tres d'al-Hakam I emesos el 817-818 (Llorens, Ripollès, Doménech, 1997, 51); i la Serra d'En Galzeran (Llorens, Ripollès, Doménech, 1997, 55); i els trobats posteriorment a la Vilavella (Barceló, 1976), Benicàssim (Ripollès, López, 1977) i Xilxes (Llorens, Ripollès, Doménech, 1997, 54). Podria tractar-se, com en la majoria dels altres casos, d'amagatalls dels segles XII-XIII, tal vegada corresponents a encunyacions de diferents seques d'època almoràvit o almohade.

APENDIX DOCUMENTAL

DOCUMENT 1

1473, 19 de juliol. València.

ARV Bailía, 1155, f. 79 v° 80. Magdalena, 1978, pp. 163-164, regestum núm. 28; Doñate, Magdalena, 1990, document núm. 67, pp. 150-151.

Al molt honorable e car frare en Berthomeu de Bues, Batle de la vila de Castello.

Molt honorable e car frare: poch dies ha passats que per absència mia, per lo magniffich en Pere Garro, lochtinent de Batle General, fou otorgada licencia de cavar moneda o tresor en lo Castell Vell de aqueixa vila e en tot son terme an Johan, lo ermita de Senta Magdalena, e an Ramon Canet, vehi de la vila de Lucena, e Abraham Bites, juheu de la iuheria (sic) de aqueixa vila, com ells haguessen començat a cavar en lo dit Castell ab licencia vostra, ço que vos no podiets ni deviets fer, com sols dar tals licencies pertangua al senyor Rey, o a mi, o a nostre lochtinent, eno a negun altre. E per que los dessus dits sobre la cosa, e tenen los senyals, e aquells han notifficat lo que es per lo dit lochtinent los fou donada la dita licencia, salvant lo dret al senyor Rey, e entervenent hi vos o altre diputat per vos

ab vostre scriva, e ara me es stada feta relacio per lo dit Abraham Bites, que presentant-vos per aquell la dita licencia e requirint vos fossets en lo dit cavament, o diputassets persona alguna, per vos li seria stat dit que no voleu raquir (?) aquells cavar en alguna manera, dient a aquells que teniu altra comissio primera de aquesta per cavar en lo dit loch, de que.m so informat d.en Pere d.Anglesola, scriva de la mia Cort, si tal comissio seria treta de la mia Cort, lo qual me ha dit que no es recordant de tal comissio, sino de huna que en lo present any per mi fou otorgada a Salamo Zalmati, iuheu (sic) de la iuheria (sic) de la ciutat de Xativa, la qual es per al Castell de Montornes e al terme de Benicacim, e no en lo Castell Vell de aqueixa vila. E per que de aço se spera emolument e util a la Cort del senyor Rey, cavant-se per ventura segons los senyals que lo dit Abraham Bites diu troba, se trobaria lo dit tresor, del qual lo dit senyor ne hauria la part que per fur li-u pervendria, e no cavant-se, lo dit senyor Rey, com al dit Abraham Bites e sos companyons, per que us dich que vista la present e de continent siats o dents persona per vos en loch vostre, que ensems ab lo dit vostre scriva sieu presents al dit cavament per lo interes del dit senyor Rey, e no altri algu, sino lo dit Abraham Bites e sos companyons, e los qui ells volran (f.80) e si aço recusarets fer yo trametre un verguer de la mia Cort, ab comissio ab un scriva, a dans e messions vostres, puix vos destorbau los emoluments e drets del senyor Rey. E si rahons algunes haurets o tendrets per que lo dit juheu e ses companyons no deven cavar, de continent, vista la present, amb lo dit juheu siats e comparegats danant mi per que hoit a vos e al dit juheu, aixi per lo interes del dit senyor Rey e de sos drets, quant per lo interes del qui dret e justicia tendra, hi puixa provehir lo que sia fahedor. Scrita en Valencia a XVIII° de juliol mil CCCC LXXIII.

A vostra honor prest, Honorat Mercader, Batle General.

DOCUMENT 2

1530, febrer 3. Morella

Interrogatori a Gabriel Moliner, llaurador del lloch de Vilafranca, aldeya de Morella, ARV, Vària, Capsa 86, lligall 14.

Die IIII mensis febroarii anno a nativitate Domine millesimo quingentesimo tricessimo, en la vila de Morella davant la presència del magniffich en Berenguer de Siurana Balle de la dita vila de Morella e aldeyes de aquella, personalment constituhit lo honrat en Gabriel Moliner masover o llaurador, vehi del loch de Vilafranca aldeya de la dita vila, lo qual

en presencia de mi Luis Maçana per auctoritatis apostolica Real de la dita vila notari publich, regent la scrivania de la cort de la Ballia de la dita vila de paraula dix al magnifich Balle tals o semblants paraules en effecte: Sor. Balle, huna chiqueta filla mia, guardant hun poc de bestiar se ha trobat certa moneda de argent molt antiga que se si es morisqua o quina moneda es, la qual se ha trobat en hun cap de banqual laurat e que m.an dit que la tinch de manifestar al Sr. Rey o a Vos, com a Balle e official seu, per ço vinch a manifestar la.us per no caure en pena alguna, e dient dites paraules li mostra XXX o XXXX de aquells Reals o moneda, la qual se mostra esser moneda molt antiga com segons la stampa de aquella se desprenia mes prest esser moneda morischa que altra.

E lo dit magnifich Balle interroga al dit en Gabriel Moliner que si se havia trobat mes moneda de aquella que mostrala li havia, lo qual dix que si, que mes era e que part ne tenia en la present vila en poder den Miquel Sentalineu argenter la qual sis dies passats la y havia donada ensemps ab altres argent per a que li.n fes dos taces planes de argent e que part ne tenia en sa casa o mas en lo terme del dit loch de Vilafranca.

E lo dit magnifich Balle dix e mana al dit en Gabriel Moliner sots pena de cents florins de or que la dita moneda per aquell trobada o per sa filla tinga guardada pera hun dia que ell sera al dit seu mas, com entenga veure lo lloch on dita moneda es stada trobada e per tot lo que per son descarrech de son offici e per comprovacio dels drets de sa Magestat del Rey nostre Señor fara a fer, com al present per ocupacio de altres negocis no y puga anar.

Post modum autem die VIII dictori mensis et anni lo dit magnifich balle personalment accedi al mas del dit en Gabriel Moliner situat en lo terme de Vilafranca ensemps ab mi dit notari e lo dit en Gabriel Moliner jura a nostre Senyor deu e als seus sancts quatre evangelis de la sua ma drete corporalment tocats en ma e poder del dit magnifich balle dir veritat de ço que sabie e interrogat seria lo qual respongue en la forma seguent.

Et primo per lo dit magnifich en Berenguer de Sirana Balle interroga al dit en Gabriel Moliner que en quin lloch se ha trobat la moneda dix se havia trobat sa filla. E dix que en hun cap de banqual proper una riba fora hun corral apellat de na Marqua lo qual es en heretat sua.

Interrogat quan temps ha que es stada trobada la dita moneda e dix que hun poch mes o menys ans de la fira de Cabanes propassada una filleta sua de edat de set anys poch mes o menys nomenada Sperança li aporta onze reals morischs

de argent los quals li dia havia trobat en dit lloch prop dit corral dels quals dix havia fet una cullera de argent e en apres tres setmanes o hun mes ha poch mes o menys que la dita sa filla li aporta a casa trecentos y dos reals de argent de letres morisques de diverses stampes.

Interrogat si ell ha cavat apres en dit lloch hon la dita sa filla havia trobat dita moneda. E dix que se que tantost en l.altre dia hi hana en presencia de sa filla y que no pogue trobar mes de cinch o set reals y alguns trossets y no mes y que apres ha laurat prop dit lloch hon stava dita moneda y arribaçat y cavat lo ribas y que may ha pogut trobar sino carbonets.

Interrogat si ha trobat ell y algun altre de sa casa mes moneda de la sobredita. E dix que no.

Interrogat si hi havia alguna moneda de or. E dix que no.

Interrogat en que stava dita moneda e dix que no ha vist ni sabut que hi hagues vexell nengu sino que stava enterra. E que scarbant sa filla ab hun trocet de tigell o fustet troba dita moneda.

Interrogat que havia fet dita moneda. E dix que dels onze reals primers ne ha fet una cullera de argent segons ha dit dessus e que apres ne ha portat a Morella per fer una taça de argent huytanta reals los quals dona al argenter deu o dotze dies ha porch mes o menys ensemps ab altres argent de hun cint y una corretga que ja tenia en sa casa y que al present ne te de dita moneda docents vint y sis reals morischs de dita moneda. Los quals presents, de mi, notari, donas al dit magnifich Balle per que de aquells fes ço que fos de justicia e presents en casa en Pere Salvador de Vilafranca y en Pere Scamps de Morella. E axi matex dix ne havia venut hu an Luis Aliaga de la Glesola per hun real castella y dos a mossen Berthomeu Vilanova de Morella per hun real castella y hu a mossen Johan Barreda de Morella.

Interrogat pe que no ha manifestat dita moneda tantost al Señor Rey o a sos officials. E dix que ho ha dexat per no saberho pero que quant ha sabut que hi era obligat que ja ana a Morella per manifestarho, ço es lo endema de Sent Blay.

Dictis die loco et anno.

La dona na Margalida muller del dit en Gabriel Moliner qui jura a Nostre Señor Deu e als seus sants quatre evangelis dir veritat de ço que sabie e interrogada seria e deposa son testimoni en e per la forma seguent

E dix que una filla sua nomenada Sperança de edat de nou o deu anys poch mes o menys se troba una volta onze reals y en altra volta ne porta no sab quants eren pero que fahien bulto tant com lo primer.

Interrogada quan temps ha se troba dita moneda e dix que los onze reals se troba ans de nadal pero que no recoreda quants dies ans e los altres se troba lo diumenge ans de Sant Thomas propassat.

Interrogada si ha trobat altri de casa mes moneda. E dix que no u sab be es veritat que son marit si ha cavat pero no sab si hi troba sino huns trocets.

Interrogada que ha fet son marit de dita moneda. E dix que son marit ne te part e part ne ha donat a hun argenter de Morella per a fer dos taçes ab altre argent de hun cint e una corretga de argent e axi mateix que lo dit son marit ne havia fet fer una cullera de argent a hun argenter la qual feu dels primers onze reals que la dita sa filla se havia trobat.

E rebudes dites confessions lo dit magnifich Balle mana al dit en Gabriel Moliner que li amostres lo lloch hon dita moneda era stada trobada. E lo dit en Gabriel Moliner dix que li plahia mostrali dit lloch de molt bona voluntat. E axi, de fet, lo dit magnifich Balle ana al dit corral apellat de na Marcha prop lo qual dita moneda era stada trobada y veu lo lloch, ço es hun cap de banqual llaurat junt a hun ribas davall dit corral y feu regonexer ab una exada al dit en Moliner y al dit en Pere Scamps de Morella y no fonch atrobada cosa alguna, ans cavant tantost trobaren la terra ferma, la qual segons lo que hom podia dependre may era stada cavada ni moguda.

En apres a deu dies del mes de Març sobre dit any lo dit magnifich Balle en virtut de una letra del noble don Luis Carros fill e regent del Balle per ausencia del noble don Luis Carros et de Vilaragut Balle General de la ciutat e Regne de Valencia pare seu en presencia de mi notari sobredit e dels testimonis deus scrits pesa e o feu pesar al honorable en Miquel Santalinea argenter de la dita vila tota la moneda atrobada e manifestada per lo dit en Gabriel Moliner y fonch vist pesava trenta onses hun quart de la qual en continent ne dona al dit en Moliner trobador lo quart a daquell pertanyent que son set onses y miga. Les quals lo dit en Gabriel Moliner confessa haver hagudes e rebudes a sa voluntat. E lo dit magnifich en Berenguer de Siurana Balle prengue hague e rebe los tres quarts restants a la Magestat del Senyor Rey pertenyents que son vint y dos onses y tres quarts de argent dels quals per lo semblant feu confessio.

A les quals coses foren presents per testimonis en Miquel Santalinea argenter y mestre Nicolau Remolar fuster vehins e habitants de la vila de Morella.

BIBLIOGRAFIA

- ARAGÓ, A. M. (1968): *Licencia para buscar tesoros en la Corona de Aragón*. Martínez Ferrando, archivero. Miscelánea de estudios dedicados a su memoria, pp. 7-21. Barcelona.
- ARASA, F. (1977): *Estudio arqueológico de Vilafranca del Cid (Castellón)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense, 4, pp. 243-269. Diputación Provincial. Castellón de la Plana.
- ARASA, F. (1984): *Història de l'arqueologia a la comarca d'Els Ports*. Boletín de la Asociación de Amigos de Morella y su Comarca, VI, pp. 5-28. Morella.
- ARASA, F. (—): *La comarca dels Ports des de la Prehistòria fins a l'Alta Edat Mitjana*. Actes de la XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, (Morella 1996). En premsa.
- ARASA, F., GRANDE, F., GIL-MASCARELL, J. I. (1990): *Estudio de la situación actual del Castell Vell y Ermitorio de la Magdalena, Castelló de la Plana*. Castellón de la Plana.
- BARCELÓ, C. (1976): *Hallazgo de monedas almohades en Vilavella*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense, 3, pp. 301-302. SIAP. Diputación Provincial. Castellón de la Plana.
- BETÍ, M. (1928): *Los Santalinea, orfebres de Morella*, Castellón de la Plana.
- CASABONA, J. F. (1988): *Un hallazgo arqueológico en Puertomingalvo (Teruel)*. Kalathos, 7-8, pp. 195-198. Teruel.
- CRUSAFONT, M. (1982): *Numismàtica de la Corona Catalano-aragonesa. Medieval (785-1516)*. Madrid.
- DOÑATE, J.; MAGDALENA, J. R. (1990): *Three jewish communities in medieval Valencia. Castellón de la Plana, Burriana, Villarreal*. Jerusalem.
- ESTEVE, F. (1990): *De com degué nàixer i es va estructurar la vila de Castelló*. Anuario del Ateneo de Castellón, 3, pp. 19-64. Castellón de la Plana.
- GINART, B. (1608): *Reportori General y breu sumari per orde alphabetic de totes les matèries del Furs de Valencia*. València.
- LLORENS, M. M., RIPOLLÈS, P. P., DOMÈNECH, C. (1997): *Monedes d'ahir, tresors de hui*. València.
- MAGDALENA, J. R. (1978): *La aljama hebrea de Castellón de la Plana en la Baja Edad Media*. Castellón de la Plana.

- MATEU Y LLOPIS, F. (1929): *La ceca de Valencia y las acuñaciones valencianas de los siglos XIII al XVIII*. Valencia.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1949): *Hallazgos numismáticos musulmanes I*. Al-Andalus, XIV, pp. 201-207. Madrid.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1951): *Hallazgos numismáticos musulmanes*. Al-Andalus, XVI, pp. 205-210. Madrid.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1952): *La repoblación musulmana del Reino de Valencia en el siglo XIII y las monedas de tipo almohade*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, XXVIII, pp. 29-43. Castellón de la Plana.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1954): *Hallazgos monetarios (XI)*. Numario Hispánico, III, pp. 249-257. Madrid.
- PALACIOS, B. (1977): *El tesoro real de la Corona Aragonesa. Época de formación*, Homenaje a D. José María Lacarra y de Miguel, II, pp. 279-303. Zaragoza.
- PILES, L. (1955): *La expulsión de los judíos en Valencia. Repercusiones económicas*. Sefarad, XV, pp. 89-101. Madrid-Barcelona.
- REVEST, L. (1924): *Madona Sancta maria del Lledó. (Notas trecentistas)*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, V, pp. 384-396. Castellón de la Plana.
- REVEST, L. (1952): *La Ermita de Santa María Magdalena*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, XXVIII, pp. 173-206. Castellón de la Plana.
- RIPOLLÉS, P. P., LÓPEZ, J. (1977): *Un tesorillo de fracciones de dinar hallado en Benicàssim*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense, 4, pp. 203-241. Diputación Provincial. Castellón de la Plana.
- RUIZ, A. F. (1867): *Pesos y medidas de las provincias de Castellón de la Plana, Valencia y Alicante, reducidos al sistema métrico-decimal*. Castellón de la Plana.
- SARTHOU, C. (s/a): *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, IV. Barcelona.
- TEROL, V. (1997): *A la recerca de tresors: excavacions medievals al País Valencià (1404-1471)*. Intervenció i Patrimoni: Estudis per a la difusió i protecció del llegat històric, pp. 149-162. València.